

ЧИ ЗАСТАРІЛО НОВОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПРАГНЕННЯ ДО СВОБОДИ?

Ніколи не втратить своєї актуальності потреба захисту свободи людини. На наш погляд, в сучасних умовах найбільш серйозну небезпеку для неї становлять не фундаменталістські загрози, власне через їх очевидність, а постмодерні претензії на подолання усіх табу. Під гаслами боротьби за абсолютну свободу торується шлях до новітнього тоталітаризму. Все це зумовлює необхідність звертатись до інтелектуальної спадщини доби, яка виразно сформулювала ідеї щодо невідчужуваних природних прав людини, шляхів їх втілення у політичній практиці.

Очевидно, що така принципова проблема не могла залишитись поза увагою величезної кількості дослідників, як українських, так і зарубіжних, як сучасників, так і наших попередників. [1; 2; 3; 4; 5; 9; 10; 12; 14; 15; 16; 18; 20; 21; 22; 23; 25; 26; 27; 29; 31; 32; 33].

Метою цієї статті є з'ясування поглядів мислителів Нового часу на співвідношення меж свободи особи і повноважень суспільних інститутів, регулюючої ролі морально-етичних цінностей та їх значення для сьогодення.

Історична наука вже на початку ХХ століття накопичила достатньо матеріалу, який свідчив про те, що переважна більшість так званих первинних цивілізацій, де б вони і в який би час вони не з'явилися – в Азії, Європі, Африці, Америці, у своєму розвитку проходили стадії виникнення, підйому, апогею, застою, занепаду і розвалу. “Лише християнській західноєвропейській цивілізації вдалося вирватися за межі замкнутого циклу властивого усім цивілізаціям рентної формації, і набути риси іншої, більш високої, капіталістичної формації, яка підкоряється іншим законам функціонування і розвитку” [28. с. 30]. На нашу думку, основним фактором, який зумовив такий напрям історичного розвитку є вищий ступінь свободи, що дозволяє індивіду робити непередбачувані владою кроки, не завжди раціональні, та все ж переважно посилюючі людську спільноту завдяки ускладненню духовного життя, набуттю технічних засобів, що уможливають виживання такої кількості людей, якої б вже не утримала первісна природа

Модний на теперішній момент постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів усіх спроб оперти право людини на свободу, на будь-які абсолютні підвалини, чи то релігійні, чи то раціональні. Насправді відсутність усталених критеріїв ще не означає наявність свободи. Радше ми маємо справу з “парадоксом свободи”, коли необмежена свобода стає підґрунтям для утвердження жорстокої диктатури чи варварства. При такому перебігу подій ми не просуваємось вперед а радше повертаємось у природний стан людської спільноти, змодельований Т.Гобсом, при якому дійсно неможливе накопичення матеріальних і духовних цінностей, як і існування

цивілізації загалом. І Новий час робить висновок: максимально, на скільки це можливо і необхідно, раціоналізувати діяльність особи може тільки його свобода. А реального змісту вона набуває в інституалізованому суспільстві, яке надає індивіду певні гарантії безпечного існування.

Вже шістнадцяте століття, яке є переломним моментом між середньовіччям і Новим часом запропонувало відповідні ідеї. У зовнішніх формах воно ще демонструє певну застиглість, та політико-філософська думка - переконаність у змінності світу і у праві людини на це, і визначає вектор цих змін і прав – свободу. Одним із перших це продемонстрував Етьєн Ла Боесі у праці “Роздуми про добровільне рабство”, піддавши гострій критиці тиранію абсолютної влади і обґрунтувавши ідею природної рівності людей і природності(законності) прагнення людей до свободи. “Та справді, лише неук може роздумувати над тим, чи свобода є явищем природним, бо нікого не можна тримати в рабстві, не завдаючи йому шкоди, і нічого нема на світі, що більше суперечило б людській природі як така образа” [11. с. 119]. Але якщо погляди Е. Боесі, незважаючи на усю їх щирість захоплення свободою, виглядають спрощеними, особливо з огляду взаємовідносин особи і держави, то голландський мислитель Гуго Гроцій піддає їх більш ґрунтовному аналізу, виходячи з ідеї природного права. “Держава ж є досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і спільної користі” [7. с. 74]. Таким чином Г.Гроцій намагається обґрунтувати природний характер зв'язку між свободою особи і змістом функціонуванням держави. На його думку, держава запроваджена для забезпечення суспільного спокою, і відповідно вона має певні права щодо особи, в тій мірі, в якій це необхідно для втілення змісту існування держави. Держава повинна діяти виходячи з існування природних прав людини і власне захист права є одним із завдань утворення і діяльності держави. Таким чином можна віднести Г.Гроція до прихильників правової держави. На відміну від Г.Гроція, Т.Гобс був переконаний у абсолютній позитивній ролі держави, яка навіть у деспотичній формі є кращою порівняно з станом первісної свободи, суть якої, на думку Т.Гобса, – “війна усі проти усіх”. В природному стані немає загальної влади і немає закону – “людина людині – вовк”. Але люди наділені інстинктом самозбереження і з метою миру і безпеки вони відмовляються від своїх природних прав на користь утворюваної ними шляхом договору держави. “Поза державою – панування пристрастей, війна, страх, бідність, мерзенність, дикість, у державі – панування розуму, мир, безпека, багатство, благо, взаємодопомога, витонченість, наука, доброзичливість” [6. Т. 1. с. 374] Згідно концепції Т.Гобса, кожна людина, при утворенні держави погоджується відмовитись від власних прав на абсолютну свободу в тій мірі, в якій це необхідне для забезпечення миру і безпеки і задовольнитись таким ступенем свободи по відношенню до інших людей, який би він допустив у інших людей по відношенню до себе. Т.Гобс однозначно і послідовно виступав за рівність прав, свобод і обов'язків між громадянами. Та щодо взаємовідносин між державою і громадянином такої рівності немає. На його думку, держава повинна володіти по відношенню до підданих абсолютною владою. “Ті, хто скаржаться на зазначені утиски, не приймають до уваги, що становище людини завжди пов'язано з тою чи іншою незручністю, і що величезні утиски, які може інколи відчувати народ при тій чи іншій формі правління, заледве чутливі порівняно з тими лихами і жахливими нещастями, які є супутниками громадянської війни, чи з тим розпашілим станом безвладдя, коли люди не підкоряються законам і не визнають над собою ніякої примусової влади, стримуючої їх від грабунку і помсти” [6. Т. 2. с. 143]. Така категоричність суджень щодо необхідності практично необмеженої влади держави над підданими вже не поділялись і сучасниками. Так, Б.Спіноза характеризує право верховної влади по відношенню до підданих, виокремив два моменти: з однієї сторони, після переходу від природного стану до громадянського і запровадження держави неможна кожному громадянину жити на власний розсуд і самому собі бути суддею; з іншої сторони (в чому суть розбіжностей поглядів Т.Гобса і Б.Спінози), природне право кожного в громадянському стані (тобто державному) не припиняється. Хоча слід враховувати що позиція самого Б.Спінози є досить вразливою, бо він виходить з поняття сили, яка власне і визначає межу природного права. Б.Спіноза писав: “Але, оскільки ми показали, що природне право визначається тільки могутністю кожного, то, отже скільки кожний виділяє іншому від своєї могуті (з примусу чи добровільно), стільки ж він неодмінно поступається іншому й зі свого права, і верховне право над

усіма має той, хто має вищу владу, завдяки якій він може всіх примушувати силою і утримувати страхом вищої покарання, якого всі бояться. Це право звичайно, він утримує тільки доти, доки він зберігатиме цю могуть, здатність здійснювати все, чого він хоче”. [30. с. 170-171]. Водночас він слушно наголошував на психологічних проблемах свободи особи, на схильності людей до нерациональних, афектних дій. Ще одним важливим моментом у поглядах Б.Спінози була думка, що люди нерідко самі відмовляються від свого права користуватися свободою. Згідно поглядів Спінози, поза сферою права держави (тобто поза державним втручанням в життя і справи громадян) перебувають здатність до суджень, свобода совісті, питання взаємної любові і ненависті людей, право людини не свідчити проти самого себе.

Більш послідовне і чітке обґрунтування ідеї невідчужуваності природної (власної) свободи і природних прав людини знайшла своє відображення в творчості англійського мислителя Д.Лока. Проблеми співвідношення влади держави і свободи особи розроблені Локом в дусі лібералізму, ідеї панування права. Згідно концепції Лока, люди, утворюючи договірним шляхом державу і надаючи їй необхідні повноваження, зовсім не відмовляються від своїх природних прав. Він беззастережно визнає існування природних прав, ігнорування яких є підставою для невизнання підданими права даної влади ними управляти. До них він відносив в першу чергу право людини на власність, свободу і життя. Вдалою є ідея Лока про громадянське суспільство, яка дозволяє і практично і теоретично розв’язувати проблему уникнення анархії, безправ’я, у випадку відмови від підкорення даному правлінню. Надзвичайно вагому роль в захисті природних прав, свободи особи Д.Лок відводить праву на власність. Він вважав, що людина породжує власність своєю власною особою. Суть власності визначає “труд її тіла і праця її рук”, які належать лише людині, “завдяки своїй праці вона приєднує до нього [предмету праці] щось таке, що виключає загальне право інших людей” [17. Т. 3. с. 277]. Відповідно, власність не може існувати без держави базованої на праві, а сила держави, її можливість забезпечити право і закон залежить від створеної громадянами власності, яку вони можуть привласнювати і відчужувати за власним вибором. Тому це спонукає громадян свідомо підкорятись закону встановленому державою, якщо він не суперечить їх природним правам.

Загалом в концепції Д.Лока принципового значення надається необхідності забезпечення свободи особи, без чого, зауважує він, не можуть бути гарантовані і реалізовані інші права громадян. Втрачаючи власну свободу і попадаючи в залежність від абсолютної, деспотичної влади, людина тим самим ставить під загрозу як свою власність, так і свою безпеку і життя. Очевидно, що зміни в житті суспільства, які виявилися в першу чергу у зростанні кількісних вимірів благополуччя і комфорту, викликали і певну корекцію поглядів на обмежуючі фактори людської свободи. Досить швидко з’ясувалось що однією з основних нових небезпек для свободи стає зовнішня затушованість непевності буття. Сучасне комфортне життя, орієнтоване на споживання, породжує власні загрози свободі людини. Сучасна людина знову повинна давати відповідь на питання, чи потрібна їй свобода, цінність якої не завжди є очевидною, виходячи з критеріїв матеріального благополуччя у сьогоденні. Тобто постмодерна критика свободи зумовлена не вразливістю теорій Нового часу, що її обстоюють, а ускладненням причинно-наслідкових зв’язків, які поставили під сумнів детермінізм і редукаціонізм. Для усвідомлення і подолання реальних загроз свободі нам слід мати серйозніші теоретичні підходи та глибші морально-етичні почування. Іншими словами необхідність не заперечує, а обумовлює свободу, як в суто інституційному виразі, створюючи об’єктивне поле для реалізації свободи, і водночас необхідність, як складність буття, формує людину, змушуючи її діяти відповідально, іншими словами – роблячи її раціональною. У цьому зв’язку Лок розмежує свободу і свавілля. Неприборкана воля чи свавілля полягає у здатності людини діяти поза або й всупереч голосу розуму, очевидно що така дія не може бути названа правдиво вільною. Мова йде не про абсолют індивідуального розуміння, а радше про культурну практику спільноти, закріплену в законі. Водночас, логічно і змістовно пов’язане з цим, заперечення твердження, що будь-яка писана норма є закон, навіть якщо вона суперечить здоровому глузду. В такому випадку це не закон, а свавілля, що набуває масового і організованого характеру, і заторкує не окремого індивіда а суспільство загалом. Вже для Лока серйозною

небезпекою, що загрожує свободі людини, її невідчужуваним правам є деспотизм влади держави. І обмежити його можна завдяки застосуванню принципів розподілу влади і правомірності спротиву усяким незаконним виявам влади. Свого класичного вигляду ідея розподілу влади з метою забезпечення свободи особи набуло у вченні Ш.Л.Монтеск'є. На його думку, політична свобода має місце лише при поміркованих правліннях. При тому політична свобода, підкреслював він, полягає не в тому, щоб мати можливість робити те, що заманеться. “В державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише у тому, щоб мати можливість робити те, що слід хотіти, і не бути примушеним робити те, чого не слід хотіти... Свобода є право робити те, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами заборонено, то в нього не було б свободи, так як теж саме могли б робити і інші громадяни” [19. с. 289]. Для характеристики взаємозв'язку держави і особи важливе місце має положення Монтеск'є про необхідність врахування двох аспектів політичної свободи – в її відношеннях як до державного устрою, так і до громадянина. У своєму першому аспекті політична свобода, згідно Монтеск'є, запроваджується чітким розподілом влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову); другий же аспект політичної свободи полягає в безпеці громадян. Особиста свобода і безпека громадян в значній мірі, на думку Монтеск'є, залежать від доброякісності кримінального законодавства. “Якщо – зауважує він, - не охоронена невинність громадян, то не охоронена і свобода” [19. с. 318]. Ці ідеї згодом багато в чому були втілені батьками-засновниками США. В найбільш узагальненій формі їх погляди викладені в Декларації незалежності: “Ми вважаємо самоочевидними наступні істини: усі люди створені рівними і наділені своїм Творцем певними невід'ємними правами, до числа яких відноситься право на життя, свободу і на прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав люди створюють уряди, справедлива влада яких засновується на згоді керованих” [8. с. 167].

Слід зазначити що закиди мислителям того часу у простакуватості, наївності, ідеалізмі, незнанні природи людини і спокус влади не мають під собою жодних підстав. Радше не можна не погодитись з думкою Т.Пейна: “Якщо твердити, що якийсь народ не придатний для свободи, то це те ж саме, що сказати ніби народ сам вибрав собі бідність і що йому більше подобається стогнати від податків, аніж не відчувати цього тягара. Це лише служить доказом того, що ті, хто при владі, непридатні керувати цим народом” [24. с. 145]. Тверезо оцінюючи людську природу, найбільш далекоглядні з них робили висновок що ідеальна влада, ідеальна держава, ідеальні люди не існують і претензії на це є ворожими свободі. Тому вони пропонували зважені рецепти впорядкування відносин особи і держави, які, виходячи із суперечливої природи людини, дозволяли б сформувати для держави достатньо важелів впливу, і водночас не допустити втрати особою власної суб'єктності.

Ще одна видатна постать, яку не можна оминати – І.Кант, ідеолог правової держави. Він суттєво обмежив простір для маніпулювання людиною, бо вона наділена свободою і від цього тягару-відповідальності вона не може звільнитись. Вона сама робить вибір, приймає рішення. Та сили її не безмежні і забезпечення цієї свободи потребує певних інституційних механізмів. Це може бути здійснено тільки у випадку надання взаємовідносинам між державою і особою правового характеру. Тільки у межах правової держави, де здійснено розподіл влад і панує право, на думку Канта, самоволя однієї людини може бути узгоджена і суміщена із самоволею іншої особи із врахуванням вимог всезагального закону свободи. Підкреслюючи важливість суб'єктивної сторони свободи, Кант писав: “Всезагальний правовий закон проголошує: чини зовнішньо так, щоб вільне виявлення твоєї сваволі було сумісне із свободою кожного, згідно із всезагальним законом [13. с. 140]. Свобода, таким чином, існує передусім через сферу розуму, який здатен усвідомлювати узалежнення людини від чуттєвого досвіду і не погоджується сприймати себе тільки як емпіричну реальність. Бути вільним, означає бути незалежним від тих причинних спонук поведінки, які цілковито зумовлюються тілесними бажаннями та їх об'єктами. За ситуації об'єктивного детермінування волі особи не може йтися про власне вільну волю. Свобода має місце лише тоді, коли виникає автономія власної волі. Та це не означало абсолютизації раціональних засад поведінки людини, радше навпаки. На думку Канта, суто емпірична основа розуму, що постає як спричинювана винятково зовнішнім впливом, усуває моральні засади індивіда і не може

служувати поясненням людської свободи. Свобода здійснюється в першу чергу через виникнення дійсності людської відповідальності, базованої на поняттях морального закону, адже свобода це зовсім не хаотична дія, що може містити неконтрольовані руйнівні наслідки. Індивід як автономна моральна істота стає вільним, тому що він є основним законодавцем власної поведінки з погляду на її універсальне моральне значення. Свобода людини має сприяти автономії кожного, що стає єдиною своєю метою, сприйнявши тягар свободи-відповідальності. Таким чином була запроваджена нова основа розуміння свободи, означена загальною критикою емпіризму і досвіду, як не самодостатнього підґрунтя для активності і розуму і суспільства. Тобто будь-які майбутні претензії на остаточну істину, чи то марксизму, спираючись на “науковість” і “раціональність”, чи то постмодернізму, спираючись на “ірраціональність” і “хаотичність” вже застерігались і Кантом як необґрунтовані. Це стверджувало здатність людини долати емпірично обумовлені факти й речі і непокоїтись ментальним образом (уявою) моральних ідеалів і особистих цілей. Кант знав що світ складний і багато в чому не передбачуваний, але також він знав, що діяти так, як того хтось просто хоче (сама особа, її правитель чи духовний кумир), - це ще не вияв трансцендентної сутності свободи, яка в суспільстві наповнюється ціннісними знаннями [14. с. 152]. Новоевропейське бачення свободи базується на поєднанні двох феноменів – раціональності та моральної цінності. Пропонована багатьма сучасними дослідниками відмова від цих сутнісних підвалин людської цивілізації, як ненадійних і плінних, означає повний її крах, заміником якого неминуче є тоталітарне суспільство, бо людство навряд чи погодиться просто зникнути. Таким чином вибір майбутнього і відповідальність за його наслідки є невід’ємною долею людини. Свобода не гарантована, але можлива.

1. Арендт Ганна. Становище людини / Перекл. з англ. М.Зубрицької; Центр гуманітарних досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка. – Львів, Літопис, 1999. – 254с.
2. Бердяев Н. Философия свободы. Стоки и смысл русского коммунизма. — М.: Сварог и К, 1997. — 415 с.
3. Берлін Ісайя. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. - К.: Основи, 1994. – 272с.
4. Бычко И.В. В лабиринтах свободы. М.: Политиздат, 1976. - 159с.
5. Власть и право: Из истории русской правовой мысли/ Сост.: А.В.Поляков, И.Ю.Козлихин. – Л.: Лениздат, 1990. – 319 с.
6. Гоббс Т. Сочинения в 2-т. – М.: Мысль, 1989. / Философ. Наследие т. 107. Т.1. – 1989. – 622 с., Т.2. – 1991. – 735 с.
7. Гроций Гуго. О праве войны и мира: Три книги в которых объясняются естественное право и право народов, и также принципы публичного права / Пер. А.Л.Саккети. — М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
8. Декларация независимости США // Конституционные и законодательные акты буржуазных государств XVII — XIX вв. Сборник документов. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. — С. 167-170.
9. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. – Львів. 1997. – 274 с.
10. Дерріда Жак. Привиди Маркса. Харків. Видавництво “ОКО”, 2000. – 272с.
11. Етьен де ля Боєсі. Міркування про добровільне рабство // Всесвіт, 2000. — Ч. 9/10. — С. 116-129.
12. Камю А. Хлеб и свобода//Камю А. Творчество и свобода. Сборник. Пер. с франц. / Составление и предисловие К. Долгова. Комментарий С. Зенкина. – М.: Радуга. 1990. – 608 с.
13. Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Соч. В 6. тт. — М., 1966. — Т.4. — Ч. 2. — С. 107-438.

14. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теорія і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
15. Катков П.В. Критика глобального меркантилізму (Н.Хомський) // Вопросы философии, 2003. — №11. — С. 51-58
16. Кисельов С. Міра свободи індивіда в державі // Політичний менеджмент, 2003. — №3 — С. 92-100.
17. Локк Д. Сочинения в 3-т. – М.: Мысль, 1985 / Философ. Наследие. — Т. 93. Т.1. – 1985. – 621 с., Т.2. – 1985. – 560 с., Т. 3. — 1988. — 688 с.
18. Метельова Т.О. Людина в історії: пошук системних закономірностей. – Київ.: Укр. книга, 2002. – 447 с.
19. Монтескьє Ш.Л. Избранные произведения. — М.: Государственное издательство политической литературы. — 1955. — 798 с.
20. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема: (філософсько-культурологічний аналіз): Монографія / Ін-т змісту і методів навчання; Житомирський інженерно-технолог. Ін-т. Житомир, 1997. – 214 с.
21. Нерсесянц В.С. Личность и государство в политико-правовой мысли. (Из истории идей). — М.: Знание. 1980. – 64 с.
22. Носова А.Ю. Людина у цивілізації: Захід і Схід. — К.: Візант, 1998. – 60 с.
23. Панарин А. Постмодернізм і глобалізація: проект звільнення власників від соціальних і національних обов'язків // Вопросы философии. — 2003. — №6. — С. 16-36.
24. Пейн Т. Права людини / Пер з англ. Ігоря Савчака; Центр гуманітарних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка. - Л.: Літопис, 2000. – 283 с.
25. Попер К. Відкрите суспільство та його вороги. — К.: Основи, 1994. — Т. I. — 444 с., Т. II. — 444 с.
26. Рахманкулова Н.Ф. Моя свобода і свобода другого // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2003. — №3. — С. 68-81.
27. Речицкий В. Свобода и государство/Харьковская правозащитная группа; Худож.-оформитель И.Гаврилюк. – Харьков: Фолио, 1998. – 144 с.
28. Селезнев А.М. Проблемы стадильности всемирно-исторического процесса // Вестник МГУ. Философская серия. — 2003. — №6. — С. 21-34.
29. Соловйов Е. Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // 1999. — № 1-2. — С. 120-138.
30. Спіноза Б. Богословсько-політичний трактат / Пер. з латинської В.Литвинов; Вст. слово В.Литвинова. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”. – 2003. — 237 с.
31. Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. П.Тарашук. - К.: Основи, 1998. – 392 с.
32. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
33. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М.: Новости, 1992. — 276 с.

SUMMARY

Vdovychyn Ihor. The candidate of political sciences, docent of department of Theory of State and Law in Lviv Commercial Academy

The article analyses the ideal of thinkers of New Time about correlation between the personal freedom and the regulation role of society institutes. The relationship between the freedom of people and